

УДК 94 (477.73/.74) : 378.4–047.74

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.4.91>

Олена Синявська*

ОДЕСА & МИКОЛАЇВ: ІСТОРІЯ ОДНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОЄКТУ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

Анотація: У статті розглядається один із проєктів заснування Новоросійського університету, укладений помічником попечителя Харківського навчального округу К. Фойгтом внаслідок інспекції навчальних закладів міста Миколаєва у 1862 році. Документ мав назву «Проект устава и штата Императорского Новороссийского университета в г. Николаеве» і передбачав створення Новоросійського університету у складі історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного факультетів у місті Миколаєві. Аналізуються зміст документу та пояснювальна записка до нього. Висвітлюється історіографія питання, наводиться інформація про попередні проєкти щодо заснування університету в Одесі та реакція одеської громадськості на «миколаївський» проєкт.

Ключові слова: Одеса, Миколаїв, вища освіта, Новоросійський університет, проєкти заснування університету, ХІХ ст.

Історія Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, який у дорадянський період мав назву Імператорський Новоросійський університет, досить добре вивчена в історичній літературі. Певним сплеском досліджень відзначаються ювілейні роки, коли друком виходять і величезні фоліанти на кшталт 964-сторінкового видання «Одеський національний університет імені І.І. Мечникова: історія та сучасність (1865-2015)»¹, і невеличкі наукові та науково-популярні статті у різноманітних виданнях. Системно вивчає передісторію Імператорського Новоросійського університету О. Синявська, яка вже опублікувала деякі розвідки по вивченню проєктів заснування університету, що існували у 1840-1860-х роках².

Втім, для істориків і краєзнавців поле для досліджень не звужується, адже 156-річна історія цього першого у південному регіоні закладу вищої освіти набагато більше тисячі

* Синявська Олена Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, доцентка кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, членкиня Одеської обласної організації Національної спілки краєзнавців України;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7247-3590>; e-mail: o_sinyavska@onu.edu.ua

¹ Одеський національний університет імені І.І. Мечникова: історія та сучасність (1865-2015) / Гол. ред. І.М. Коваль. Одеса: ОНУ, 2015. 964 с.

² Синявська О.О. Проєкти заснування Новоросійського університету у середині ХІХ ст. // Записки історичного факультету / ОНУ ім. І.І. Мечникова. Вип. 22. Одеса, 2011. С. 146-154; Гребцова І.С., Синявська О.О. Рішельєвський ліцей як попередник університету в Одесі // Одеський національний університет імені І.І. Мечникова: історія та сучасність (1865-2015)... С. 21-56.

сторінок. Однією з них є історія заснування університету. Звідси мета цієї публікації – висвітлити історію про намагання обрати місто Миколаїв у середині XIX ст. місцем відкриття університету, який мав би об'єднати молодь південного регіону тодішньої Російської імперії для отримання вищої освіти.

Перші проекти щодо заснування університету в Одесі, як центрі південного регіону, виникли ще у 1840-х роках і лобювалися тодішнім попечителем Одеського навчального округу Д.М. Княжевичем, який вперше висловив думку про перетворення Рішельєвського ліцею в університет. Втім, історія «проекту Д.М. Княжевича» так і залишилася історією, оскільки відповідного документу дослідники так і не знайшли³. Наступний проект заснування університету був пов'язаний з діяльністю видатного медика і педагога М.І. Пирогова, який з 1856 по 1858 роки обіймав посаду попечителя Одеського навчального округу. Цей проект, який також був пов'язаний з реорганізацією Рішельєвського ліцею, надійно закріпив в інтелектуальному середовищі думку про те, що університет Півдню потрібен і має він знаходитися саме в Одесі. Було створено всі умови для цього: підготовлено чергові проекти влаштування університету й у 1857 р. відкрито нові ліцейські приміщення по вулиці Дворянській (нині – головний корпус Одеського національного університету імені І.І. Мечникова)⁴. Відставка М.І. Пирогова не зупинила процес перетворення Рішельєвського ліцею в університет, аж несподівано для одеситів на початку 1860-х роках виникає ідея влаштувати університет у сусідньому з Одесою місті Миколаєві. Її безпосереднім автором став Миколаївський військовий губернатор віце-адмірал Б.О. фон Глазенап, якого підтримав голова військово-морського відомства великий князь Костянтин Миколайович⁵.

Зміст цієї історії був наступним: на початку 1862 р. Міністерству народної освіти були передані декілька приміщень штурманської роти та навчальні корпуси з астрономічною обсерваторією у Миколаєві, які належали морському відомству. Ця обставина привела місцеве керівництво до думки про заснування університету в Миколаєві замість Одеси. Очевидно, що головним аргументом виступала саме наявність приміщень для навчання. Для узгодження цього питання до Миколаєва з перевіркою навчальної частини та можливості влаштування університету був направлений помічник попечителя Харківського навчального округу К. Фойгт. У результаті перевірки ним було складено звіт для попечителя та проект статуту і штату Імператорського Новоросійського університету в місті Миколаєві.

Підставою для складення проекту статуту Новоросійського університету послужив щойно надрукований проект Статуту імператорських російських університетів, розроблений у січні 1862 р. особливою комісією при Міністерстві народної освіти. Цей документ у вигляді брошури зберігається у Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І.І. Мечникова і доступний до перегляду на сайті бібліотеки в розділі

³ *Маркевич А.И.* Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: Ист. записка и акад. списки. Одесса, 1890. С. 5.

⁴ *Синявська О.О.* Проекти заснування... С. 149.

⁵ *Гребцова І.С., Синявська О.О.* Рішельєвський ліцей як попередник університету в Одесі // Одеський національний університет імені І.І. Мечникова: історія та сучасність (1865-2015)... С. 53-54.

«Рідкісні і цінні видання XIX–XX ст.»⁶. Брошура потрапила до бібліотеки разом із книгами графа О.Г. Строганова та зберігається у його іменному фонді. Наприкінці книжки приклеєний рукописний лист від попечителя Одеського навчального округу О.М. Богдановського графу О.Г. Строганову з проханням розглянути проєкт і висловити свої зауваження.

Розроблений К. Фойгтом проєкт Статуту базувався на загальному проєкті Статуту імператорським російським університетам. Варто зазначити, що Карл Фойгт у цей час опікувався навчальними справами за дорученням міністра. У листопаді 1852 р. він був призначений ректором Харківського університету, а з 1859 р. став помічником попечителя Харківського навчального округу. Забігаючи наперед, зазначимо, що у 1863 р. він стане попечителем, а з 1867 р. буде переведений до Петербурга членом ради міністра народної освіти та головою вченого комітету міністерства.

Візит до Николаєва представника саме Харківського навчального округу на перший погляд виглядає дещо дивним, адже в цей час вже успішно діяв Одеський навчальний округ, до підпорядкування якого відносився увесь південний регіон. Такий крок, ймовірно, був обґрунтований намаганням об'єктивного підходу до визначення місця існування майбутнього університету, оскільки представники Одеського навчального округу любували інтереси Одеси, а попечитель округу О.М. Богдановський на початку 1860-х років був одночасно виконувачем обов'язків директора Рішельєвського ліцею.

Документ, підготовлений К. Фойгтом, складався з пояснювальної записки, власне Статуту і проєкту штатів майбутнього університету. Статут містив декілька розділів: 1) Загальні положення, 2) Факультети (склад і порядок викладання, факультетські зібрання, правління факультету), 3) Особи, які належать до університету (з підрозділами – попечитель і його помічники, ректор і декани, викладачі, службовці по адміністративній і господарчій частинам), 4) Здобувачі (підрозділи про вступ до університету, платню за лекції, про стипендії та виплати, про відвідування лекцій і контрольні заходи, про дисципліну), 5) Наукові ступені, 6) Допоміжні структури, 7) Почесні звання та вчені товариства, 8) Права і переваги університету.

У пояснювальній записці до проєкту статуту К. Фойгт зазначав, що з метою досягнення найкращих результатів від майбутнього університету і відповідно до «місцевих особливостей Новоросійського краю я знайшов корисним надати йому деякі відмінності і зробити деякі зміни і доповнення»⁷. Таких змін нараховувалося аж 22 позиції. Головні з них торкалися структури майбутнього університету та змісту освіти. Так, К. Фойгт пропонував заснувати Новоросійський університет у складі трьох, а не чотирьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного, а відкриття медичного відкласти до часу «посилення потреби в ньому і грошових коштів». У складі навчальних дисциплін кожного з факультетів також запроваджувалися нововведення: на історико-філологічному факультеті пропонувалося запровадити вивчення західно-

⁶ Проект устава и штата Императорского Новороссийского университета в г. Николаеве / [Карл Карлович Фойгт]. Санкт-Петербург: В типографии Императорской академии наук, 1862. 74, [2] с. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/1961>

⁷ Проект устава и штата Императорского Новороссийского университета в г. Николаеве. Санкт-Петербург, 1862. С. 4.

азіатських мов (арабської, турецької, перської та вірменської) та східноєвропейських мов (новогрецької та молдаво-волоської) «за увагою до народонаселення Новоросійського краю» та посилення викладання слов'янських мов, «щоб скріпити духовні родинні зв'язки з нашими єдиновірцями»; на фізико-математичному факультеті передбачалося створення трьох окремих кафедр – чистої математики, технологічної й агрономічної, оскільки «цим наукам необхідно надати більш широке практичне застосування».

Також було запропоновано наперед визначений поділ факультетів. За загальним проєктом Статуту російських університетів такий поділ мав здійснюватися на розсуд університетських рад, у «миколаївському» проєкті такий поділ вже був представлений з врахуванням «особливих цілей» Новоросійського університету. К. Фойгт пропонував історико-філологічний факультет розділити на чотири відділення: давньої класичної словесності, слов'яно-російської словесності, історичних наук і східної словесності з вивченням не менше двох східних мов. Фізико-математичний факультет пропонувалося розділити на відділення математичних, природничих і техніко-агрономічних наук; юридичний – на власне юридичне й адміністративне відділення. Втім, у документі вказувалося, що такі пропозиції не є звуженням університетської самостійності, бо саме університетська рада буде формувати навчальний план і розподіляти читання предметів по відділеннях і кафедрах⁸.

Низка пропозицій торкалася організаційних питань функціонування нового закладу вищої освіти. Університет мав знаходитися під опікою міністра народної освіти й у підпорядкуванні попечителю навчального округу, якого призначав безпосередньо імператор і який міг на власний розсуд головувати в раді та правлінні університету. Загальне керівництво навчальною та науковою роботою покладалося на раду університету, а господарча – на правління. На чолі університету був ректор, який обирався радою університету з числа ординарних професорів на чотири роки; факультети очолювали факультетські зібрання під керівництвом деканів. У проєкті чітко визначалися права та обов'язки всіх ланок університетської адміністрації та викладачів, особлива увага приділялася навчальним заняттям – лектори мали викладати свої дисципліни відповідно до актуальних наукових здобутків, а для студентів відвідування занять було обов'язковим. Навчання мало тривати чотири роки з зимовими та літніми канікулами. Передбачалося також створення при університеті наукової та студентської бібліотек, астрономічної обсерваторії, спеціалізованих кабінетів з археології та етнографії, нумізматики, красних мистецтв, окремі фізичний, агрономічний, мінералогічний, зоологічний кабінет, хімічної лабораторії, типографії, ботанічного саду і навіть університетської ферми⁹.

За основу проєкту штату Новоросійського університету було прийнято проєкт штату для Харківського університету, складений К. Фойгтом у січні 1862 р. з деяким зменшенням статті витрат на утримання у зв'язку з відсутністю медичного факультету. Разом з тим, за деякими статтями передбачалося збільшення видатків за рахунок збільшення штату в зв'язку з введенням нових і посиленням викладання тих предметів, які мають особливе значення для південного регіону. При всіх підрахунках загальна сума на утримання штату склала 177 тисяч рублів на рік. При цьому автор проєкту зазначав,

⁸ Ibid. С. 3, 14-18.

⁹ Ibid. С. 59-60.

що значна сума витрат не повинна бути перешкодою в справі заснування університету: «При суворих вимогах епохи, при напружених очікуваннях суспільства, при довготривалому існуванні інших університетів, що гордяться багатством і науковими діячами, не можна допустити, щоб новий університет соромився економічними витратами»¹⁰.

Пропозицію щодо заснування університету в Миколаєві підтримав міністр народної освіти О.В. Головнин. У доповідній записці імператору Олександрові II він зазначав наступні переваги: по-перше, наявність у Миколаєві величезних вільних приміщень; по-друге, зручність Миколаєва як невеликого містечка, в якому, за прикладом Англії з її маленькими університетськими містами, не буде ні часу, ні місця для різного роду розваг для студентів, а професура, навпаки, зможе більше часу надавати науковим дослідженням. До того ж, у невеликому місті набагато простіше проводити будь-який нагляд за студентами. В Одесі повинен був залишитися лицей, перетворений у вищий технічний або сільськогосподарський навчальний заклад¹¹.

Проти заснування університету в Миколаєві була налаштована вся одеська громадськість. На сторінках газети «Одесский вестник» розгортається жвава дискусія щодо місця та міста для заснування університету. 25 січня 1862 р. була надрукована велика стаття «З приводу питання про влаштування наших університетів» за підписом «Одессит», де мова йде про заснування університетів. Підкреслюючи, що питання започаткування університетів одне з найбільш наболілих у сучасному суспільстві, автор відзначав ще одну важливу обставину – майбутнє розташування університетів. Аналізуючи основні аргументи прибічників заснування університету в Миколаєві, автор вважав, що всі вони свідчать на користь Одеси. Переваги маленьких міст над великими абсолютно не годяться для російського університетського міста, оскільки студенти будуть позбавлені, по-перше, джерел додаткового доходу і, по-друге, впливу культурного товариства. «Місцеві» ж потреби також явно знаходяться на боці Одеси¹².

Жвава дискусія в пресі доповнилася і доповідною запискою, яку підготувала Рада Рішельєвського лицю. У ній наводилися наступні аргументи на користь Одеси: 1) великі міста мають набагато більше можливостей для розумового та морального розвитку професорів і студентів; 2) краще місце розташування і шляхи сполучення порівняно з Миколаєвом; 3) незначні матеріальні затрати на перетворення лицю в університет. Також наголос робився на загальній зручності великого портового міста, можливості поширення російського впливу на балканських слов'ян через Одеський університет, у кінцевому підсумку на те, що існування лицю в Одесі поруч з університетом у Миколаєві не мало б сенсу. Ця записка передана попечителем М.М. Могилянським на розгляд міністра народної освіти¹³. Паралельно попечитель відправив особистого листа («воплі моєї душі») керівнику департаменту Міністерства внутрішніх справ М.П. Мансурову, в

¹⁰ Ibid. С. 7.

¹¹ Об учреждении Новороссийского университета. Санкт-Петербург, 1864; *Маркевич А.И.* Двадцатипятилетие Новороссийского университета... С. 52-54.

¹² Одесский вестник. 1862. 25 января.

¹³ Мнение Государственного Совета об учреждении Новороссийского университета // Журнал министерства народного просвещения. 1864. Ч. 123, отд. 1. С. 47-59.

якому звернувся з проханням підтримати проєкт заснування університету в Одесі. Разом з листом він відправив текст статті І. Сокальського «В каких городах лучше быть университетам: в больших или не больших?», що була опублікована 27 березня 1862 р. в «Одесском вестнике»¹⁴.

Врешті-решт доводи на користь Одеси перемогли. Істориографи університету вказували, що рішення на користь Одеси прийнято імператором не в останню чергу через зовнішньополітичні події. Зокрема, звістка про те, що австрійський уряд для посилення свого впливу на Балканах створює Слов'янський університет у Загребі. За таких умов відкриття університету в Одесі повинно було, на думку уряду, протистояти культурному наступу Австрії та сприяти посиленню позицій Російської імперії серед південних слов'ян¹⁵. Ще одним аргументом на користь Одеси послужив той факт, що в Одесі для відкриття університету існувала солідна наукова база і відповідні приміщення Рішельєвського ліцею. Отже, рішення було прийнято, але відкриття університету відкладалося до затвердження нового університетського статуту.

Таким чином, проєкт Статуту Новоросійського університету в Миколаєві, що був розроблений К. Фойгтом у 1862 р., враховував основні засади функціонування університетів відповідно до нової редакції Статуту імператорським російським університетам, але разом з тим брав до уваги і місцеві особливості. Зокрема, пропозиція заснувати Новоросійський університет у складі трьох (історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного), а не чотирьох факультетів, звучатиме у наступних проєктах і врешті буде реалізована через декілька років. Оригінальною виявилася ідея обрати місцем відкриття університету Миколаїв. І хоча історія заснування Новоросійського університету у Миколаєві завершилася несприятливо для миколаївців і локацією для університету обрана Одеса, але так званий «миколаївський» освітній проєкт все ж залишається однією із сторінок передісторії сучасного Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Olena Syniavska

Odesa & Mykolaiv: History of One Educational Project of the mid-XIX century

Abstract: The article considers one of the projects of founding of Novorossiysk University in the middle of the XIX century, concluded by the assistant trustee of the Kharkiv educational district K. Voigt as a result of inspection of educational institutions of the city of Mykolaiv in 1862. The historiography of the issue is covered, information about previous projects on the establishment of the University of Odesa is given, the content of the document and the explanatory note to it are analyzed. The project was called «Draft Charter and Staff of the Imperial Novorossiysk University in Nikolaev» and provided for the establishment in the city of Mykolaiv Novorossiysk University as part of the historical and philological, physical, mathematical and legal faculties with a number of departments. The Faculty of History and

¹⁴ Синявська О.О. Проєкти заснування... С. 152.

¹⁵ Історія Одеського університету (1865–2000). Одеса, 2000. С. 10–11; Гребцова І.С., Синявська О.О. Рішельєвський ліцей як попередник університету в Одесі... С. 54.

Philology was planned to be divided into departments of ancient classical literature, Slavic-Russian literature, historical sciences, and Eastern literature; the Faculty of Physics and Mathematics was proposed to be divided into departments of mathematical, natural and technical-agronomic sciences; legal - to its own legal and administrative department. The university was to be under the care of the Minister of Education and under the authority of the trustee of the educational district, headed by the rector of the university, to address educational and scientific issues created a university council, to address economic issues - the board. The total amount for the maintenance of the state was 177 thousand rubles a year. The reaction of the Odessa public to the «Mykolaiv» project was negative, the trustee of the Odessa educational district, administration of the Richelieu lyceum, intellectuals joined struggle. Arguments in favor of Odessa won and the «Mykolaiv» project and remained unfulfilled.

Keywords: Odessa, Mykolaiv, higher education, Novorossiysk University, university founding project, XIX century